

BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA ORTA ASYA VE KAFKASYA'DAKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENTEGRASYON SÜRECİ (1991 - 2011)

M. Seyfettin EROL*
Mehmet ŞAHİN**

Özet

SSCB'nin dağılması sonrası geçiş aşamasında olan eski Sovyet ülkeleri bu sürecin ekonomik, siyasi ve güvenlik sorunlarıyla bulunmaktadır. Çözüm için ikili ve bölgesel işbirlikleri bu ülkelerin gündemlerindeki yerini korumaktadır. Bu kapsamda bölgede çok sayıda iktisadi temelli bölgesel entegrasyon çalışmalarına şahit olundu. Biz bu çalışmada işbirliğine götüren nedenleri, sıkıntıları, potansiyellerin aktife çevrilmesindeki güçlükleri, yaklaşım ve tepkileri ele alacağız. Bu bağlamda; ilk kısımda bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ettikleri dönemdeki ve bugünkü ekonomileri mercek altına alındıktan sonra ekonomik bütünleşme ihtiyaçları araştırılacaktır. İkinci kısımda ise dünyadaki bütünleşme stratejileri ve Orta Asya ve Kafkasya'daki bütünleşme stratejisi irdelenecektir. Bölge bütünleşmeleri incelenirken, bölge merkezli ve bölge dışı merkezli ayrımı yapılacaktır. Bunların arkasından entegrasyonun önündeki engellere değinilecek ve son olarak ekonomik entegrasyonlar bağlamında bölgenin geleceği hakkında tahminler yapılacaktır. Çalışma, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ı kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Kafkasya, Ekonomik Entegrasyon, Bölgeselleşme, Gümrük Birliği, Avrasya Ekonomik İşbirliği

Abstract

Post - Soviet states, who are in transition process after the collapse of USSR, have economical, political and security challenges in this process. Bilateral and regional cooperation are still in the top of the agenda to solve this problem. With respect to that, many regional economic integration attempts are witnessed. This paper will examine the reasons for cooperation, complications to activate the potentials as well as approaches and responses. In this context, having focused on the economic situation of the countries of today's

* Doç. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, G.Ü. İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara. mserol@gmail.com

** Ar. Gör. Mehmet Şahin, Aksaray Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Aksaray. sahin.mehmet@metu.edu.tr

and early independent era, necessity of economic integration will be examined in the first part. In the second part integration strategies in Central Asia and Caucasia and around the world will be researched. By doing this, region centric and non-region centric distinction will be made which is followed by restriction of integration and finally predictions will take place in terms of economic integration. This study comprehends Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Azerbaijan.

Key Words: Central Asia, Caucasia, Economic Integration, Regionalism, Customs Union, Eurasian Economic Cooperation

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemde yeni aktör ve arayışlar ortaya çıktı ve bu bağlamda uluslararası sisteme eklenme, daimi tarafsızlık, bölgeselleşme gibi farklı politikalar ortaya konmaya başlandı. Söz konusu eklenme süreçleri beraberinde entegrasyonu da getirmiştir. Diğer taraftan, bu entegrasyon süreçleri ilk başlarda bilhassa merkezîyetçi düşüncelerden ötürü sıkıntılı dönemlerden geçmiştir. Bu sıkıntılı süreçleri asgariye indirebilmek için bilhassa 1950'lerden beri devam eden Avrupa bütünleşmesi referans alınarak teorik modellemeler öne sürülmüştür. Avrupa bütünleşmesi teorileri daha ziyade politik bütünleşmeler referans alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak uluslararası sistemde entegrasyonlardaki nihai amacın ülkelerin tehditleri azaltmak ve güvenliklerini arttırmak olduğu dikkate alındığında süreçlerin güvenlik teorileriyle desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda en önemli gelişme Soğuk Savaş sonrası dönemde Barry Buzan ve Ole Weaver tarafından öne sürülen Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi'dir (Regional Security Complex Theory). Buna göre; "coğrafi yakınlık güvenlik potansiyelini arttıran bir karşılıklı bağımlılık yaratmaktadır, çünkü tehdidin uzak yerlerden değil yakın coğrafyadaki bir güçten gelmesi daha muhtemeldir ve bu analiz düzeyi Soğuk Savaş sonrası dönemi daha iyi açıklayan bir modeldir" (Buzan vd. 2003; 45).

Dünya üzerinde bu yönde gelişmeler oluşurken, dünyanın *Heartland*'inde benzer girişimlerin olmaması mümkün değildir. Zira Mackinder'den beri bu bölgede güvenlik her zaman ön planda olmuştur. Doğu ile Batı arasındaki güç dengesinde önemli bir noktaya sahip olan bu coğrafya, Soğuk Savaş sonrası dönemde de önemini yitirmemiş, Mackinder'in çalışmaları Brzezinsky tarafından revize edilmiştir. Ancak bu bölgenin henüz kimliğini oturttuğunu söylemek pek mümkün olmadığı için bölgeselleşmenin hangi noktaya varacağı da hâlâ kafalarda soru işareti olmaya devam etmektedir. Bir taraftan imparatorluğunu yeniden diriltmeye çalışan Rusya, diğer tarafta yeni bir küresel aktör olma iddiasındaki Çin, bunların yanında bölgesel güçler Türkiye, İran ve Hindistan nihayetinde de hepsinin ortasın-

da kalan Türk cumhuriyetleri oyunun içinde yer almak için 90'lı yıllardan beri çeşitli girişimlerde bulunmaktadır.

Bu çalışmada bölge ülkelerinin ekonomik bütünleşme konusu ele alınacaktır. Söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarını elde ettikleri dönemdeki ve bugünkü ekonomileri mercek altına alındıktan sonra ekonomik bütünleşme ihtiyaçları araştırılacaktır. İkinci kısımda ise dünyadaki bütünleşme stratejileri ve Orta Asya ile Kafkaslardaki bütünleşme stratejisi irdelenecektir. Bölge bütünleşmeleri incelenirken, bölge merkezli ve bölge dışı merkezli (Çin, Rusya vb.) ayrımı yapılacaktır. Bunların arkasından entegrasyonun önündeki engellere değinilecek ve son olarak ekonomik entegrasyonlar bağlamında bölgenin geleceği hakkında tahminler yapılacaktır. "Orta Asya-Kafkasya Entegrasyonu" her ne kadar siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel bütünleşmeler bağlamında bir anlam ifade edecek olsa da, bu çalışmada "bütünleşme" ile ekonomik eksenli bir işbirliği süreci kastedilmektedir.

Orta Asya'da Ekonomik Entegrasyon

Soğuk Savaştan önce Avrupa ile başlayan ekonomik entegrasyon hareketleri, Soğuk Savaşın bitmesiyle birlikte gerek Avrupa'da gerekse de diğer bölgelerde bilhassa orta ve küçük ölçekli ekonomilerin dış politikalarında önemli gündem maddesi haline gelmiştir. Orta Asya da bu bölgelerden biridir. Bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile bölgeselleşme arayışında olduğunu belli eden Orta Asya devletleri, geçen zaman zarfında gerek çeşitli ikili veya çoklu antlaşmalarla gerekse de örgüt kurmak yöntemiyle bu arayışlarını sürdürmüşlerdir. Bu hareketlerin bir kısmı zoraki olurken bir kısmı bölge ülkelerinin inisiyatifleriyle gerçekleşmiştir. Bundaki en büyük sebep olarak ise hemen hemen tamamının tek başlarına böylesine bir bölgede ayakları üstünde duracak ekonomiye sahip olamayışları ve bağımsız siyasi iradeler bağlamında yaşanan sıkıntılar olduğu söylenebilir.

Sovyet Sonrası Devletlerin Ekonomik Durumu

Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin ekonomileri ortak karakteristik yapıya sahip olduğu söylenebilir; "güç bir coğrafya, denizlere doğrudan ulaşım mahrumiyeti, gelişmemiş ulaşım altyapısı ve hammaddeye dayalı ihracat yapısı" (Byrd 2006; 3). Bazı istisnalar gözüğe de çoğu ülkede hâlâ Sovyetler Birliği döneminden kalma devlet ekonomisinin ağırlığı görülmektedir. Kayıt dışı ekonomi de bölgenin bir diğer sorunudur.

"Sovyet ekonomisi, yüksek derecede kendi kendine yetebilme ve bölgesel ihtisaslaşma üzerine kurulmuş bir yapıya sahipti" (Pomfret 1995; 36). Söz konusu yapı, birlik döneminde ülke ekonomisinin kalkınmasında gerçekten itici bir unsur oynarken, birliğin dağılması ile birlikte ortaya çıkan devletlerin ekonomilerine aynı şekilde olumsuz etkide bulundu. Örneğin

pamuk ihtiyacını Özbekistan tarlalarından karşılayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), tekstil fabrikasını Ukrayna'ya kurarak planlı bir ekonomik model oluşturmuş, ancak birliğin dağılmasından sonra birbirine uzak bu iki ülkeyi karşılıklı bağımlı hale sokmuştur.

Planlamadaki bu yapıya, ulaşım ağlarındaki yetersizlikler de soruna sorun katmaktadır. “Bütün Orta Asya devletleri denize çıkışı olmayan *landlocked* ülkelerdir ve ulaşım bağlantılarına kaçınılmaz bir şekilde ihtiyaçları vardır” (Pomfret 1995; 39). Hatta bunlar arasında Özbekistan, dünyada *double landlocked* yani komşularının da denize çıkışı olmayan iki ülkeden biridir. Bölge ülkelerinin denize en yakın noktasından uzaklığı kuş uçuşu 1500km civarındadır. Benzer sıkıntı, Azerbaycan için de geçerlidir. Üstelik güneyiyle ve batısıyla ciddi siyasi sorunlar içinde yer alması Azerbaycan'ın alternatiflerini de azaltmaktadır. Azerbaycan'ın mevcut konjonktürde limanlara ulaşabilmesinin tek yolu Karadeniz'e açılmaktır. Bu ya doğrudan Gürcistan yolu ile ya da Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşarak yapılabilir.

Deniz yollarındaki bu sorun kara ve demir yolları için de geçerlidir. Özellikle doğu bölgesinin arazisinin büyük ölçüde dağlardan oluşması kara ve demir yolu ulaşımını sıkıntılı hale getirmektedir. “Sovyet dönemi planlamalarının ulaşım ağlarını, SSCB'nin iç sınırlarını dikkate almadan kurlmaları bunun temel nedenlerinden biridir. “Sözgelimi, Kırgızistan'ın iki büyük şehri Oş ile Bişkek arasındaki tren hattı; Özbekistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan üzerinden geçmektedir” (Pomfret 1995; 39). Benzer şekilde, “Semerkant – Taşkent arasındaki tren hattının 10 kilometresi Kazakistan topraklarının içinden geçmektedir” (Grafe vd. 2008; 455).

Sovyet döneminden bölgeye ekonomik anlamda miras kalan bir diğer sıkıntı da ekonomik yapılanmadır. Sovyetler Birliği döneminde bu bölge, sistemin hammadde üreticisi veya tedarikçisi konumundaydı. Bu durum söz konusu ülkelerde sanayinin ve hizmet sektörünün geri kalmasına yol açmış, aynı olmasa bile yakın potansiyele sahip olmalarına rağmen Kazakistan veya Özbekistan'ın bir Ukrayna olamamasında önemli bir engel teşkil etmiştir.

Ancak Sovyet döneminde ulaşım ve endüstri alanında uygulanan bu politikaların tarım alanında tam tersi bir seyir izlediğini vurgulamak gerekir. Zira bölgenin dağlardan ve çöllerden oluştuğu göz önüne alınırsa, dönemin tarım politikaları sayesinde düşük miktardaki verimli araziden, başta pamuk olmak üzere önemli hammaddelerin çıkarılması, ihtisaslaşma konusunda SSCB'nin başarılı bir politika uyguladığına delil olarak gösterilebilir.

Temel ekonomik yapısı bu şekilde oluşan bölgenin yaşadığı tecrübeler geniş bir araştırma konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın temel amacından sapmamak için söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarını ilk elde ettikleri yıllar olan 90'ların ilk yarısı ile yaklaşık 20 sene sonra oluşan tablo kısaca ele alınacaktır.

Bölge Ülkelerinin Bağımsızlıklarının İlk Yıllarındaki Durum

Yeni kurulan bütün ülkelerde gözlendiği gibi, Orta Asya Cumhuriyetleri de kuruldukları ilk dönemde ciddi ekonomik istikrarsızlıkla karşı karşıya bulunmaktaydılar. Bu ülkelerin o dönemde temel sorunları; “piyasa ekonomisine geçiş, yeni pazar bulma, yabancı sermayeyi uygun şartlarda ülkelere getirme ve dönüşüm sorunlarıydı” (III. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1997; 183).

Kendi ekonomilerini yönetmeye başladıkları ilk iktisadi yıl olan 1992 verilerine göre Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın büyüme hızları % -5 ila -15 arasında değişkenlik göstermekteyken Azerbaycan'da bu oran %-20'leri aşmaktaydı (VI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1998; 338 - 340). Bundaki en büyük sebep olarak SSCB'nin son dönemlerinden itibaren baş gösteren ticaretin düşüşü gösterilebilir. 1991 yılında bölge içi ekonomik aktivite oranı toplamda yüzde 15 oranında düşüş sergilemiştir (Pomfret 1995; 37). İlerleyen yıllarda bu oran daha da artmıştır. Örneğin, 1991 yılında ithalatının yüzde 95'ini Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerine gerçekleştiren Özbekistan'ın bundan sadece 4 yıl sonra yüzde 49'unu bu ülkelere gerçekleştirmiştir (Islamov 2001). SSCB dışında kalan ülkelerle aralarındaki düşüş ise daha keskindir; bütün Orta Asya cumhuriyetleri ihracatta %30 - 40, ithalatta ise %39 - 48 oranında düşüş yaşamıştır (Pomfret 1995; 38). Bağımsızlığına yeni kavuşan veya kavuşmakta olan her ülkenin izlediği milli ekonomi oluşturma politikası bu bölgeye de hâkim olmuş ve sayılan ülkeleri bu dönemde korumacı ekonomi politikaları izlemeye sevk etmiştir. Bölge ticaretindeki düşüşün başlıca nedeninin bu politika olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bölge içi ticaretin düşmesinde bir diğer sebep, dağılan Sovyet Birliği'nin para birimi Ruble'nin değer kaybederek ödemeler dengesinde sorun yaratması riskiydi. Bunların yanı sıra iç karışıklıklardan dolayı gerek bölge ülkelerinde gerekse de SSCB'yi oluşturan diğer ülkelerde üretimin durma noktasına gelmesi çeşitli ürünlerde kıtlığın baş göstermesi tehlikesini doğurdu ve “birtakım hayatî ürünlerde bölge ülkeleri başka tedarikçiler aradılar” (Pomfret 1995; 38). Oluşan bu boşluğu dolduran ilk ülke Çin olmuştur. “Sovyetlerin dağılmasının ardından Çin yeni duruma ayak uydurarak halef devletleri tanıdı ve bütün Orta Asya devletleriyle tek tek ticaret antlaşmaları imzaladı” (Pomfret 1995; 153). Neticede 1990'lı yıllar boyunca özellikle ikinci yarısında Çin ile bölge ülkeleri arasındaki ticaret hacmi hızlı bir artış gösterdi.

Bölge ülkelerinin bağımsızlığa kavuştukları ilk senelerde karşılaştıkları bir diğer önemli sorun enflasyondur. 1992 yılında en düşük enflasyon oranı %493 ile Türkmenistan'da idi ve ertesi yıl bu oran %3102'ye ulaştı (VI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma,

Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1998; 338 – 340). Ekonomi si diğer bölge ülkelerine nispeten daha güçlü olan Özbekistan’da bile 1993 yılında %534’e düşürülen enflasyon, ertesini yıl %1568’e fırlamıştır (VI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1998; 338 – 340). 90’lı yıllar boyunca bölgenin değişmeyen gerçeği olan yüksek enflasyon, bu tarz ülkelerin en fazla ihtiyaç duydukları yabancı sermayenin içeriye girişine çok büyük engel teşkil etmektedir.

Bağımsızlıklarının ilk yıllarında, diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, Orta Asya devletlerinde de kayıt dışı ekonomi önemli bir konuma sahiptir. Hatta “ülkeler arasındaki gayri resmi ekonomik bağlantılar, resmi ticari ilişkilerin önünde bulunmaktaydı” (Pomfret 1995; 3).

Bölge Ülkelerinin Bugün Geldikleri Nokta

Bağımsızlıklarının ardından geçen yaklaşık yirmi sene içinde bölge ülkelerinin ekonomik bakımdan aynı tecrübeleri yaşadıklarını söylemek güçtür. Örneğin Azerbaycan, Özbekistan ve Kazakistan pazar ekonomilerine geçiş için gerekli yasal düzenlemeleri gerçekleştirirken, Türkmenbaşı dönemi Türkmenistan’ı ile Kırgızistan eski Sovyet geleneklerini sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

Diğer bölge ülkelerinin aksine doğal kaynaklar bakımından yetersiz konumda olan Kırgızistan, bilhassa Çin mallarının pazarını istila etmesi sonucu, daha katı ticaret rejimi uygulayarak kotaları ve sınırlamaları arttırmıştır. Sovyet dönemi ekonomik öğretilerinin mirası olarak “2000’li yılların ortalarına kadar planlamacı ekonomi programı devam etmiş, bu tarihten sonra özelleştirme programı ortaya kalsa da yurt içinde sert muhalefetle karşılaşıldığı gibi yabancı yatırımcılar da beklenen ilgiyi göstermemiştir” (<http://lcweb2.loc.gov> 22.05.2011). Netice Kırgızistan için hiç iç açıcı olmamıştır. Yüksek işsizlikle beraber gelir dağılımında adaletsizlik baş göstermiş ve geride kalan on dokuz yıl içinde defa sosyal patlama yaşanmıştır. “Kayıt dışı ekonomiyle de gerekli mücadele edilmediği gibi, bu durum bölgedeki fakir insanlar için gelir kapısı olduğu halde, vergi toplanamaması devleti iyice zayıf duruma düşürmüştür” (<http://lcweb2.loc.gov> 22.05.2011). Bugün dünyanın en geri ekonomilerinden biri kabul edilmektedir.

Kırgızistan’a tam ters bir ekonomik tecrübeyi Kazakistan yaşamıştır. Zengin enerji kaynaklarına sahip bu ülke yabancı sermayeyi çekebilme için pazar ekonomisi benimsemiş ve gerekli yasal düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. 2000 ve 2001 yıllarında çift haneli, daha sonraki yıllarda da ortalama %8 büyüme yakalayan ülke (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html> 27.06.2011), geride kalan zaman içerisinde Orta Asya’nın en büyük ekonomik gücü haline gelmiş, ekonomik büyüklüğü kimi AB üyesi ülkelerin (nüfusunun verdiği avantaj etkili bile

olsa) üzerine çıkmıştır. İşsizlik konusunda diğer bölge ülkelerinin aksine daha başarılı bir seyir arz etmesine karşılık gelir dağılımında adaleti gerçek anlamda tahsis edebilmiş değildir.

Azerbaycan da Kazakistan'a benzer bir ekonomi politikası takip etmiştir. Bağımsızlığının ilk yıllarında Ermenistan ile gerçekleşen savaş, toprak kaybı ve mültecilik sorunlarını da beraberinde getirerek zaten zor durumda olan ülkeyi ekonomik bakımdan daha da ciddi sıkıntılara sokmuştur. Ancak ateşkesin başlamasıyla birlikte durum olumlu yönde değişmeye başlamıştır. Zengin hidrokarbon rezervlerini dünya pazarına açmaya çalışan Azerbaycan, "Eylül 1994 yılından itibaren 15 farklı ülkeden 33 firmayla 20'den fazla anlaşma imzalamıştır" (Bayülgen 2010; 87). Benzer şekilde Gürcistan ve Türkiye üzerinden Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Şahdeniz projeleri gerçekleştirilmiş, trans-Hazar için çalışmalar başlatılmıştır. Böylece Azerbaycan ekonomisi 2000'li yıllar boyunca dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden birine sahip olmuştur. Ancak ekonomik çeşitlilik bakımından bu durum olumsuz etki yaratmıştır. Azerbaycan ekonomisi bugün büyük oranda hidrokarbona bağımlı hale gelmiştir.

Bölgenin bir diğer önemli ülkesi Özbekistan da geçen zaman içinde ilk yıllarda Sovyet modelini devam ettirse de 2000'li yıllardan itibaren ekonomik dönüşüm yaşayarak pazar ekonomisini benimsedi. Bu tarihlerden itibaren IMF gözetiminde eksik bile olsa ekonomik programlar uygulayan Özbekistan, hızlı bir özelleştirme furyası başlatmıştır. Pamuk üretiminde dünya beşincisi, ihracatında ise dünya ikincisi (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html> 27.08.2011) olan ülke ile ilgili en büyük sorun devlet tarafından yayınlanan istatistiklerin gerçeklerle tutarsız oluşudur. Örneğin devletin resmi kurumu işsizlik oranını %1 olarak duyurduğu halde bağımsız kaynaklar bu sayının %20 olduğunu iddia etmektedir (Pomfret 2005; 34). Özetle söylemek gerekirse, Kazakistan kadar olmasa bile Özbekistan da ekonomik bağlamda dünya ile entegre olma yolunda ilerlemiş, kısıtlı da olsa yabancı sermaye için cazip bir ülke haline gelmiştir.

Sovyet döneminden kalma planlı ekonomi ve korumacı modeli benimseyen diğer ülke olan Türkmenistan, dünyanın en büyük doğal gaz rezervlerine sahip olmasının verdiği avantajla Kırgızistan konumuna düşmekten bir nebze olsun kurtulabilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ve birliğin dağılmasından sonraki ilk senelerde Özbekistan gibi dünyanın önde gelen pamuk üreticilerinden olmasına rağmen "yanlış tarım politikaları neticesinde pamuk ihracatı yarı yarıya düşüş göstermiştir" (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html> 27.08.2011). Ülke Türkmenbaşı'ndan sonra yeni yönetimin gelmesiyle birlikte eski ekonomik modelleri terk ederek yabancı yatırımla ülkenin kapısını açma kararı almış, piyasaya yapılan devlet müdahalelerini kısmış ve Çin ile İran'ın dâhil olduğu doğal gaz boru hattı inşaatlarına ortak olmuştur. Bürokratik engellerin yay-

gınlığını sürdürdüğü ülkenin bu alanda reforma ihtiyacı vardır. Ancak işsizliğin dünyada en yüksek olduğu beşinci ülke (<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/35884.htm> 29.09.2011) konumundadır Türkmenistan ve nüfusun yarısından fazlası açlık sınırının altında yaşamaktadır. Bu haliyle ekonomik bağlamda Kırgızistan'ın yaşadığı tecrübelerin bu ülkede de yaşanma potansiyeli oldukça yüksektir.

Yukarda bahsedilen farklılıkların yanı sıra bölge ülkelerinde devam etmekte olan benzerlikler de mevcuttur. Bunlardan en önemlisi kayıt dışı ekonominin varlığıdır. Boyutları ülkeden ülkeye farklılık gösterse de kayıt gayri resmi ticaret halen devam etmektedir. “Afganistan’dan çıkıp Tacikistan - Kırgızistan ve son olarak Türkmenistan güzergahını izleyen uyuşturucu ticareti bunların en belirgin olanıdır” (Pomfret 2005; 34). Bir başka ortak nokta ise gelir dağılımındaki adaletsizliktir. İşsizlik ve açlık sınırının altında yaşayan insanların oranı ülkeden ülkeye farklılık gösterse de bölgenin tamamına bir bütün olarak bakıldığında bunun doğal neticesi olan gelir dağılımındaki dengesizliğin her tarafta var olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır.

Birinci kısımda bahsedilen sorunlardan enflasyonla mücadelede ise 90’ların ikinci yarısından itibaren önemli ilerlemelerin kaydedildiği gözden kaçmamalıdır. Ancak yabancı yatırımları bölgeye çekmekteki önemli şartlardan biri olan bu durum tek başına yeterli değildir ve gerekli yasal düzenlemeler süratle gerçekleştirilip bölgenin kalkınması sağlanmalıdır.

Genel olarak özetlemek gerekirse, bölgenin en önemli gelir kaynakları tarım ve doğal kaynaklardır. Bölge ülkeleri ağırlıklı olarak Sovyet döneminden miras kalan hammadde tedarikçiliğini sürdürmektedir. Sanayi ve hizmet sektöründe bölgesel gelişmeler göze çarpsa da yeterli seviyede değildir ve bilhassa hizmet sektörünün geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Ayrıca bölge içinde ulaşım imkânları da hâlâ bağımsızlıklarının ilk yıllarındakiyle aynı seviyede olup, gerek yerli müteşebbisleri gerekse de yabancı yatırımcıları bu yönde adım atmaktan caydırmaktadır. “Bunun yanında ulaştırma masrafları yüzünden ithal ürünlerin piyasa değeri %60 artış göstermektedir” (Bobokulov 2006; 82). Bu durum, son yıllarda piyasalarında Çin mallarının artış göstermesindeki en önemli yerel etkenlerden biridir.

Orta Asya’nın Bütünleşme İhtiyacı

Soğuk Savaş sonrası dönemde akademisyen ve düşünürlerin üzerinde en fazla durduğu kavram küreselleşme olmuştur. “Kürselleşme uluslararası ajandadan en büyük gücün bile tek başına halledemeyeceği sorunları gün yüzüne çıkarmaktadır” (Nye 2008; 280). Küresel iklim değişikliği, uluslararası terör, uyuşturucu trafiği, salgın hastalıklar bunlardan ilk akla gelenlerdir ve ister istemez devletler arasında işbirliğini zarurî kılmaktadır.

Anılan bu sorunların birçoğunun Orta Asya ülkelerine ve Kafkasya’ya yakın coğrafyada yer alması (örneğin Afganistan’dan başlayan uyuşturucu ticareti ve bölgedeki kökten dinci hareketlenmeler) dünyanın diğer bölgele-

rine nazaran bu bölgede işbirliğini daha da zorlamaktadır. Şüphesiz dünyanın her yerinde devletlerin öncelikli kaygıları güvenlikleridir. Bu bakımdan “Orta Asya devletlerinin hepsinin güvenliğine yönelik tehditler benzemektedir; kökten dincilik, uluslararası terörizm, uyuşturucu trafiği hepsinin ortak sorunudur” (Bobokulov 2006; 76). Bölgeden bu sorunların çıkarılması istikrarı arttırıp ekonomik kalkınmanın önünde engel olmaktan kaldıracaktır.

Bölgenin entegrasyon sayesinde elde edeceği avantajlardan en önemlisi aslında yeni işlevselci teorinin öne sürdüğü yayılma efektidir. Daha anlaşılır bir dille söylemek gerekirse, herhangi bir alanda başlayan işbirliği ister istemez başka alanlara da yayılır ve devlet arasındaki sorunlar bu yolla çözümlenebilir. Avrupa’da savaşa neden olan kömür havzalarının paylaşımı konusunun İkinci Dünya Savaşından sonra işbirliği konusu haline getirilerek Avrupa entegrasyonunun temellerinin atılması buna en büyük örnektir. Orta Asya’da da söz gelimi işgücünün serbest dolaşımının sağlanması, mevcut sınır sorunlarını önemsiz hale getirebilir.

“Bölgeyi işbirliğine iten bir başka sebep ise bu ülkelerin uluslararası alanda hisse sahibi olamamalarıdır” (Bobokulov 2006; 77). Mevcut şartlarda tek tek bu ülkelerin etkili güce sahip olabilmeleri de gerçekçi gözükmemektedir. İşbirliği halinde ise “ülke” pozisyonları yerini “bölge” pozisyonuna bırakacak ve bölge ülkelerinin elini uluslararası alanda güçlendirecektir. Dünyanın *heartland*’inin bir blok halinde hareket edebilmesi mühim bir olaydır ve sadece bölge değil aynı zamanda dünya siyasetinde de önemli bir yer edinmelerini sağlar.

Siyasi etkinin yanı sıra ekonomik güç olabilmek için de bölgenin işbirliğine ihtiyacı vardır. Şu anda bölge dış yatırımcılar için “bölge” olmaktan uzak, ayrı ayrı ele alınması gereken (Bobokulov 2006; 82), sınırlı kaynaklara sahip komünist bakiyesi devletler topluluğu görünümündedir. Hâlbuki Orta Asya doğal kaynaklar bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden biri olduğu gibi genç nüfusu ve yüksek okuryazarlık oranıyla dünyanın en nitelikli iş gücüne sahip bölgesidir denebilir. Ekonomik bağlamda doğan bir başka ihtiyaç da ulaşım imkânlarının arttırılmasıdır. “Bölge büyük pazarlara uzak bir coğrafyada yer almaktadır ve en yakın liman ise 2000 km ötededir” (Bobokulov 2006; 82). Bunun yanında daha önce de belirtildiği gibi bölge içindeki demir yollarlı Sovyetler Birliği döneminde federe devletlerin sınırları dikkate alınmadan inşa edilmiştir ve kimi durumlarda ülke içinde şehir değiştirmek isteyen kişiler ülke dışına çıkmak zorunda kalmaktadırlar. Bu bakımdan bölgesel işbirliği, sınırlı ulaşım imkânlarının daha efektif hale gelmesini sağlayabileceği gibi yeni rotaların oluşturulmasına da zemin hazırlayacaktır.

Bütün bunların yanında etnik ve kültürel yapılarındaki benzerlikler, ciddi çatışmaların zuhur etmemiş olması, ortak tarihe sahip olmaları gibi tali etmenler de bölgesel işbirliğini kolaylaştırmaktadır.

Tablo 1: Orta Asya Devletlerinin seçilmiş yıllara göre GSYİH oranları

GSYİH/Milyon Dolar	1992	1995	2000	2009	2015 (Tahmin)
Azerbaycan	1.193	2.417	5.273	44.532	66.260
Kazakistan	2.877	16.594	18.275	115.308	283.634
Kırgızistan	920	1.493	1.368	4.683	7.748
Özbekistan	3.571	10.168	13.717	33.461	62.237
Türkmenistan	951	5.874	5.022	18.651	42.914

Kaynak: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/01/data/dbcselem .cfm?G=2001>

Tablo 2: Orta Asya Devletlerinin seçilmiş yıllara göre nüfusları

Nüfus/Bin	1995	2000	2005	2010	2050 (Tahmin)
Azerbaycan	8.051	8.463	8.825	9.302	11.210
Kazakistan	16.390	15.687	16.123	17.085	22.237
Kırgızistan	4.532	4.851	5.146	5.509	8.238
Özbekistan	23.067	25.042	26.540	27.866	35.116
Türkmenistan	4.079	4.385	4.664	4.941	6.607

Kaynak: <http://www.census.gov/population/international/>

Sebepler üst üste konulduğunda aslında Orta Asya'nın bölgesel işbirliği oluşturması bir tercih veya politika değil, alternatifi olmayan bir zarurettir. Millî güvenliklerini ve toplumsal refahlarını tahsis etmenin anahtarı burada yatmaktadır. Birçok uzmana göre bu yönde bir çaba sarf edilmezse "birkaç on yıl içinde bölge tökezleyecek ve dünya liginde sıra dışı bir oyuncu konumuna düşecektir" (Bobokulov 2006; 75). Bu bakımdan bölgesel işbirliği Orta Asya için elzemdir ve başka da bir şansı bulunmamaktadır.

Bölgesel Entegrasyonlar ve Kafkasya - Orta Asya

Politik Bütünleşme kavramı hakkında literatürde kesin bir kavram henüz oluşmamışsa da en itibar gören tarifi Ernst Haas tarafından yapılandırılır. Politik bütünleşmeyi bir süreç olarak gören Haas, bu terimin temsil ettiği süreci, içinde birkaç millî sistemin bulunduğu siyasal hayatın katılımcılarının yetkilerinin bir kısmını, belli bir yetkisi olan yeni merkeze aktarmaya ve o yana yönelmeye veya onu mevcut devletlerin direncine rağmen yaymaya çalışan süreç olarak algıyordu (Karasar vd. 2009; 198). Hix (2004; 12922) ise daha sade bir ifadeyle "ulus devletlerin ortak yönetim amacıyla gönüllü olarak oluşturduğu kurumlar bütünü" olarak tanımlan-

mıştır. Bu kurumların çalışma alanı bir veya birden fazla olabilir. Askeri, ekonomik, eğitim gibi konular ayrı ayrı ele alınabileceği gibi hepsi aynı kurum çatısı altında farklı organlarca yürütülen çalışma konusu edilebilir.

Bu çalışmanın ana konusu teşkil eden ekonomik bütünleşme ise en önemli ve öncelikli karakteristik olarak bağımsız devletler arasında “Tercihli Ticaret Anlaşmaları”nın kurulması şeklinde tanımlanmıştır (Cumbers 2009). Rıdvan Karluk (2003; 244 – 246) bu ticaret antlaşmalarını 4 grupta kategorize etmiştir: “(1) Serbest Ticaret Bölgesi, (2) Gümrük Birliği, (3) Ortak Pazar ve son olarak (4) Ekonomik Birlik”. Batılı iktisatçılar arasında ise bu sınıflandırma iki ana başlık altında toplanmaktadır: “Uluslararası ekonomi ile ilgili olanlar ve parasalcılık ile ilgili olanlar” (Hix 2004; 12924).

Ekonomik birlikteliklerin içeriği ne olursa olsun hepsi devlet tarafından kendi rızalarıyla gerçekleştirilmekte ve ekonomik avantajlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Burada elde edilmek istenen ekonomik avantaj genelde dış pazarlara ulaşırken ticari engellere takılmamak, böylece yurt içindeki müteşebbislerin büyümesini kolaylaştırmaktır. Anlaşmaların bütünleştirici etkisi anlaşmanın içeriği kadar tarafların anlaşmadan önceki durumlarına da bağlıdır. Bu bakımdan anlaşmaların ekonomik bütünleşmeleri daha düşük olan ülkeler arasında yapılması daha verimli sonuç alınmasını sağlar. Bu bakımdan Orta Asya için ekonomik bütünleşme önemli bir anlam ifade etmektedir. “Ekonomik entegrasyon sonucunda blok dışı ülkelere ithalat azalırken, blok içi ticaret artmaktadır” (Togan vd. 1995; 59). Ancak burada değinmek gerekir ki; blok içinde ticaretin artması bloğun kendi kendine yeterliliğine bağlı olarak değişir. Zira blok içinde üretim homojense, oluşturulan blok yeterli kaynaklara sahip değilse veya yeterince güçlü bir pazar oluşturamıyorsa bu durumda oluşturulan ortaklığın ekonomik bakımdan önemli bir getirisi olmayacaktır.

Tablo 3: Orta Asya Devletlerinin seçilmiş yıllara göre dış ticaret hacimleri

Ticaret hacmi / Milyon Dolar	1995	2000	2005	2010
Azerbaycan	1.303	2.917	11.999	33.222
Kazakistan	9.057	13.852	45.202	88.977
Kırgızistan	961	1.059	1.774	4.983
Özbekistan	6.180	5.514	8.415	20.243
Türkmenistan	3.245	4.292	7.891	12.100

Kaynak: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/01/data/dbginim.cfm>

Dünyada Bütünleşme Stratejileri

Dünya üzerinde bütünleşme çabaları yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu durum dünyanın en gelişmiş bölgelerinden en geri kalmış bölgelerine kadar her yerde farklı boyutlarda ve neticelerde de olsa gözlenmiştir. Ancak yine de bir ayırım yapmak gerekirse en kaba haliyle varabileceğimiz sonuç; küresel kuzey olarak tabir edilen bölgede bu bütünleşmeler serbest ticaret, gümrük birliği gibi ileri boyutlarda olurken küresel güneyde bu birliktelikler daha ziyade bilgi alış veriş, karşılıklı ticareti arttırma gibi daha basit tedbirler alma şeklinde gerçekleşmiştir.

Bütünleşme stratejilerinin en başarılısının Avrupa bütünleşmesi olduğunu söylemek yanlış bir tez olmayacaktır. Söz konusu bütünleşme stratejisini inceleyen sosyal bilimciler bu bütünleşmeyi tanımlamak için *yeni – işlevselcilik ve intergovernmentalism* olmak üzere iki farklı bütünleşme teorisi gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu teorilerin henüz genel geçerliliği olmamasına rağmen yeryüzündeki en başarılı bütünleşme hareketi olması nedeniyle bu teoriler ve stratejiler diğer bölgelerdeki akademik çevreler ve devlet adamları tarafından incelenmeye alınmıştır. Gerçekten de “60’lı yılların başında AET’nin oluşma şeklini taklit etme biçiminde, gelişmekte olan ülkeler arasında bölgesel ittifakların oluşturulmasının ilk dalgaları yükselmiştir” (Jakobeit 1995; 2). Avrupa bütünleşmesinin başarısını incelemek birden fazla çalışma konusu oluşturacak kadar geniş ve ayrıntılı bir konudur. Buna rağmen başlangıç noktasının geçmişte iki tane dünya savaşına yol açan kömür havzalarının ve çelik üretiminin paylaşımında iş birliğine gidilmesi olduğuna dikkat edilirse, diğer bölgelerin de benzer modelleri uygulanırken bu hususu göz önüne almaları fayda sağlayacaktır.

Avrupa bütünleşmesi kadar başarılı olamasa da Amerika kıtasında da ekonomik bağlamda bütünleşmeyi sağlayan oluşumlar göze çarpmaktadır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Kuzey Amerika ülkeleri arasında serbest ticaret rejimini öngören NAFTA’dır. (*North American Free Trade Agreement*). Avrupa’da gerçekleşen bu ekonomik gelişmeye karşı kayıtsız kalmamak ve gerek ülke gerekse de kıta olarak rekabet edebilmek isteyen Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Meksika’yı yanına alarak Avrupa Birliğinden daha geniş bir arazide serbest ticaret rejimi oluşturmuştur. Söz konusu birleşme, Meksika içinde sert muhalefetle tenkit edilmesine rağmen, kıtanın en büyük sorunlarından biri olan kaçak işçiler konusunda her iki ülkeyi de rahatlatarak düzenlemeler getirmiştir.

Ekonomik gelişmenin yüksek olduğu küresel kuzeyin aksine, küresel güneydeki bütünleşme çabalarının aynı başarıya ulaşabildiğini söylemek güçtür. Bu coğrafyada kurulan örgütlerden ASEAN (*Association of Southeast Asian Nations*) bir kenara bırakılacak olursa gerek kurulan örgütlerin çalışma alanı gerekse söz konusu ülkelerin bu örgütleri oluşturma amacı gerekse de bütünleşme esnasında incelenen yanlış stratejiler bu örgütlerin birço-

ğunu işlevsiz hâle getirmiştir. Batı Afrika Ülkelerinin İktisadî Birliği (EKOVAS), Doğu Afrika Topluluğu (EAC) bunlara verilebilecek örneklerden sadece ikisidir.

Özetle söylemek gerekirse, bölgesel bütünleşme çabaları dünyanın bütün bölgelerinde yirminci asrın ikinci yarısından itibaren ülkelerin gündemlerindeki en önemli konulardan biri olmuştur ve Soğuk Savaşın bitmesiyle birlikte hız kazanmıştır. İçeriği, boyutu ve gelinen noktalar farklılık arz etse de küreselleşme ile birlikte dünyadaki sorunlar da küreselleşmektedir ve önümüzdeki dönemde de bölgesel bütünleşme çalışmaları artarak devam edecektir.

Orta Asya'da Bütünleşme

Dünya bütünleşme çabalarını sürdürürken, Orta Asya'nın ve Azerbaycan'ın da ikinci kısımda anlatılan sebeplerden ötürü bu eğilime kayıtsız kalması söz konusu olamaz. Bütünleşme çabalarının ekonomik, askeri, politik alanlarda gerçekleştirilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışmanın amacı ekonomik bütünleşme çabalarını incelemektir. Bu bakımdan Şanghay İşbirliği Örgütü ve GU(U)AM gibi güvenlik menşeli kuruluşlar ve bütünleşme çabaları yerinde ekonomik temelli kurum ve çalışmalar inceleneyecektir. Çalışmada bütünleşme çabaları iki başlık altında incelenecektir. Bunlardan ilki doğrudan bölge ülkeleri merkezli ve inisiyatifli olanlar, ikincisi ise Rusya, Çin, Türkiye, İran gibi çevre bölge veya ABD gibi bölge dışı aktörlerin inisiyatifi ve politikalarıyla oluşturulmaya çalışılan birlikteliklerdir.

Bölge Ülkeleri Merkezli Bütünleşmeler

“Bağımsızlıklarını ilan edişlerinden bu yana Orta Asyalı liderler gümrük birliği oluşturma ve ticaret anlaşmalarını teşvik etme yolunda sayısız bildiri yayınlamışlardır” (Pomfret 1995; 160). Gerçekten de ilerleyen dönemlerde bu yönde adımlar atılmış ancak başka faktörlerin devreye girmeyle bu anlaşmalar ya kadük kalmış ya da işlevini yitirmiştir.

Orta Asya devletleri arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği dağılmadan ortaya çıkmış ancak ilişkilerin seyri inişli çıkışlı bir grafik arz etmiştir. Tertiplenen toplantılar, yapılan anlaşmalar, anlaşmalardan çekilmeler, toplantılardaki temsilcilerin resmi statüsünün değişkenliği geride kalan yirmi yıllık süre içinde bölge içi ilişkilerde en dikkat çekici noktalar olmuştur.

Bölge ülkeleri arasındaki ilk ilişkiler henüz Sovyetler Birliği dağılmadan başlamıştır. Bölge liderleri arasında gerçekleşen görüşmelerin kökeni 1990 yılına kadar uzanır. “Bu dönemde bölgesel sorunlara ve Moskova kaynaklı meselelere çözüm aramak için Orta Asya Cumhuriyetleri liderleri arasında zirve toplantılarının yapılması yaygın bir uygulama idi” (Karasar vd. 2009; 21). Bu bağlamda bütünleşme sürecinde Kazakistan ve Özbekistan'ın

ayrı ayrı arayışları ön plana çıkmıştır. 23 Haziran 1990 tarihinde Kazakistan'ın başkentinde ilk "entegrasyon toplantısı" Orta Asya devletleri arasında gerçekleşmişti ve ajandanın en önemli gündemi ekonomik sorunlar idi ve kültür, bilim, çevre konularında da ortak konseyler kurulması öngörülmüştü (Bobokulov 2006; 78).

Almatı toplantısı iki açıdan önemlidir. Bunlardan ilki ilk defa Moskova'dan bağımsız bir ekonomi ve politika yürütülmeye başlanmıştı. Bunun en büyük delili ise toplantının önemleri arasında ikincisi olan Kazakistan'ın tutumudur. Zira "Kazakistan Sovyet yönetimi boyunca Türkistan coğrafyasından farklı tutulmakta, ayrı kategorize edilmekteydi ve Kazakistan bu tutumuyla 70 yıllık Sovyet siyasetini Moskova'ya rağmen tersine çevirerek kendini Orta Asya grubuna katma kararı alıyordu" (Karasar vd. 2009; 21-22). Bu toplantılardan ikinci ise "Moskova'daki darbeden sadece dört gün önce 15 Ağustos 1991'de Taşkent'te gerçekleşti" (Bobokulov 2006; 78). Üçüncüsü ise Sovyetlerin dağılmasının ardından Aşkabat'ta gerçekleşti. Bu toplantılarda ilk defa "Merkezi Asya Topluluğu", "Merkezi Asya Birleşik Devletleri", "Avrasya Ekonomik Birliği" gibi kavramlar bilhassa Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından gündeme getirilerek taraflar arasında konuşulmuştur. Ancak daha önce de değinildiği gibi bu toplantılara ve fikirlere olan ilgi de değişkenlik arz etmiş, inişli çıkışlı bir grafik sergilemiştir. Örneğin bu toplantılara ilk yıllarda devlet başkanı seviyesine ilgi gösteren Tacikistan daha sonra bunun bir "Türk birliği" olduğu düşüncesiyle desteğini çekmiştir. Buna karşılık 10 Ocak 1994 tarihinde Özbekistan ve Kazakistan arasında gümrük birliğini içeren bir anlaşma yapılmıştır.

Bütün bu toplantıların sonucunda ilk uluslararası örgüt 1994 yılında, Kırgızistan'ın da yukarıda bahsi geçen gümrük birliği anlaşmasına dâhil olmasıyla Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından kurulan "Orta Asya Birliği" olmuştur. Bu birlik eski Sovyet coğrafyasında Rusya'nın içinde yer almadığı ilk bölgesel birlikti ve Rusya'yı doğrudan hedef almadan Rusya'dan bağımsız bir bölgesel kimlik inşası yolunda önemi bir aşama olarak karşımıza çıkmaktaydı. Orta Asya Birliği malların, işgücünün ve sermayenin serbest dolaşımını, gümrük birliğinin kurulmasını öngören bir dizi anlaşma içermekteydi. Bunun yanında ilerleyen dönemde bu örgütün bünyesinde çeşitli kurumlar da oluşturulmuştur. Orta Asya Kalkınma ve Yeniden Yapılanma Bankası, Uluslararası Aral Gölü'nü Kurtarma Vakfı bunların en önemlileri olarak öne çıkmaktadır. Bunların dışında Devlet Başkanları Konseyi gibi üst düzey bir organ da örgütün bünyesinde barınmaktaydı.

1998 yılında Kırgızistan'ın Çolpanata şehrinde yapılan toplantı ile örgütün adı "Orta Asya Ekonomi Topluluğu" olarak değiştirilmiştir (Bobokulov 2006; 79). Bu dönemde Türkmenistan ve Tacikistan da birliğe davet edilmiş, Türkmenistan başkanı Türkmenbaşı mesafeli davranırken Tacikistan başkanı Rahmanov teklifi sıcak karşılamış ve Mart 1998'de Tacikistan da Orta Asya Birliğine veya yeni adıyla Orta Asya Ekonomi Topluluğuna

resmen üye olmuştur. “Ekonomi alanında başlayan bu birliktelik kısa zamanda güvenlik ve askeri işbirliğine de dönüşmüş ve konu ile ilgili işbirliğini geliştirmek amacıyla Savunma Bakanları Ortak Konseyi kurulmuştur” (Swanström 2004; 44).

1998 yılına kadar inişler çıkışlar kaydetse de genel anlamda iyiye giden bu süreç aynı yıl Rusya’da meydana gelen ekonomik krizle tersine dönmeye başladı. “Ağustos 1998 tarihinde Rusya’da yaşanan ekonomik kriz Orta Asya Ekonomi Topluluğu’nun gelişmesini sekteye uğratmış, krizin doğurduğu hasarı kapatma çabası içerisinde ülkeler birbirlerine karşı daha korumacı tedbirler almaya başlamıştır” (Purtaş 2005; 42). Tarifelerin yüksek oranda artırılması, topluluğa ve ülkelerin birbirlerine olan güvenlerini sarsarken, Kırgızistan’ın bu dönemde Dünya Ticaret Örgütü’ne üye olması diğerlerinin tepkilerine yol açtığı gibi Orta Asya Ekonomi Topluluğu’nu işlevsiz bir örgüt konumuna düşürmüştür. “Bunun üzerine Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ise Rusya ve Beyaz Rusya tarafından daha önceden kurulmuş olan ve ileride Avrasya Ekonomi Topluluğuna dönüşecek olan gümrük birliği antlaşmasına katılmıştır” (Bobokulov 2006; 79).

İlerleyen dönemde ise örgüt varlığını sürdürse de 1999 yılından itibaren artık bölge ülkelerinin kendi inisiyatiflerinin ve politikalarının uygulandığı bir kurum olmaktan çıkmaya başlamıştır. Önce Türkiye, Gürcistan ve Ukrayna gözlemci üye olarak birliğe dâhil olmuştur. 2001 yılında örgütün adı Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un önerisi üzerine bir kez daha değişikliğe uğrayarak “Orta Asya İşbirliği Örgütü”ne dönüşmüştür. 2002 yılından itibaren Rusya bu örgüte ilgi göstermeye başlamış ve bundan kısa bir süre sonra, 2004 yılında gerçekleşen Duşanbe zirvesinde ise Rusya resmen örgüte üye olarak kabul edilmiştir (<http://www.rg.ru/2004/10/19/sammit-anons.html> 27.08.2011).

Rusya’nın bu birliğe dâhil olması, bölge ülkeleri merkezli Orta Asya bütünleşmesini önce fiilen, kısa süre sonra da resmen sona erdirmiştir. Zira Rusya’nın üyeliği ile birlikte artık bölge üzerindeki tasarruflar Rusya’ya devredilmiş, Ekim 2005 yılında ise St. Petersburg’da devlet başkanları seviyesinde gerçekleşen zirve ile Avrasya Ekonomi Topluluğuyla Orta Asya İşbirliği Örgütü’nün birleştirilmesine karar verilmiştir (<http://www.gazeta.ru/2005/10/06/last173370.shtml> 28.11.2011).

Özetle söylenecek olursa, Orta Asya Cumhuriyetleri, henüz Sovyetler Birliği dağılmadan, 1990 yılından itibaren Moskova’nın yörüngesinden çıkıp, gerek bölgesel sorunlara ortak çözümler getirmek, gerekse de yeni dünya düzeninde kendi kimlik ve rollerini bulmak amacıyla işbirliği oluşturmayı amaçlamışlardır. 1990’lı yıllar boyunca atılan adımlar hep bu yönde olmuş, başta Rusya olmak üzere çevre aktörler mümkün olduğunca bu sürecin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Gerçekten de inişler ve çıkışlar gözlemlense de ortak ekonomik bölge oluşturmak amacıyla 1994 yılına kadar gerçekleşen toplantılar bu tarihte meyvesini vermiş ve 1998 yılına kadar göre-

ce başarılı bir seyirde gelişmiştir. Ancak bu tarihten itibaren Rusya'nın ve ABD'nin bölgeye ilgisinin, bölge ülkelerinin de dünyanın diğer bölgelerine ilgilerinin artması (Kırgızistan'ın Dünya Ticaret Örgütüne üye olması ve ilerleyen yıllarda Kazakistan, Özbekistan'ın da bu başvurması gibi), bölge merkezli bütünleşme çabalarını sekteye uğratmış, 21. yüzyıla girdikten sonra ise yeniden tamamen Rusya'nın inisiyatifinin bölgeye hâkim olduğu söylenebilir.

Bölge dışı ülkeleri merkezli bütünleşmeler

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya coğrafyasında oluşan güç boşluğu çevre ülkeler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Çevre ülkelerin tamamına yakınının yeni oluşan bağımsız ülkeleri tanınması ve onlarla ticari antlaşmalar başta olmak üzere çeşitli işbirliklerine gidilmesi bunun en büyük delili olarak gösterilebilir. Ağırlıklı olarak ikili antlaşma yoluyla doldurulmaya çalışılan bu boşluk zaman zaman bölge ülkelerinin liderliğinde kurulan örgütlerle de giderilmeye çalışılmıştır.

Çevre ülkelerin ve bölge dışı aktörlerin girişimlerinden önce kısaca bu ülkelerin bölgeden beklentilerine değinmekte fayda vardır.

1990'lı yılların başı Çin Halk Cumhuriyeti açısından endişe verici bir dönem olmuştur. Sovyetler Birliği sınırlarında ve "Moğolistan'da başlayan milliyetçilik hareketleri ile glasnostun buradan ülkesine, bilhassa da Tibet ve Doğu Türkistan'a yayılması riski Çin'in bu dönemdeki öncelikli endişesi olmuştur" (Pomfret 1995; 153). Bunun önüne geçebilmek için bölge ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmayı tercih eden Çin, çiçeği burnunda bağımsız ülkeleri tanıyarak her biriyle ayrı ayrı ticaret antlaşması gerçekleştirmiştir. Gerçekten de ilerleyen dönemlerde Çin, bölge ülkelerinin en önemli ticari ortaklarından biri haline gelmiştir.

Bölge üzerindeki en etkili güç olan Rusya ise ilk başlardaki toparlanma döneminin ardından bölgede yeniden nüfuz kurma çabalarına başlamıştır. 1993 yılından itibaren gerek Kafkaslarda gerekse de Orta Asya'da yeniden etkili olmak isteyen Rusya, bölge ülkeleriyle önce ikili veya çok taraflı anlaşmalar imzalamış daha sonra ise bu anlaşmaları kurumsallaştırmıştır. Rusya'nın bölgeye ilgisinin arkasında sadece imparatorluğunu diriltmek gibi duygusal bir arzunun olmadığı, başta ABD olmak üzere bölge dışı aktörleri *arka bahçesinden* uzak tutmak, doğal gaz tedarikinde tek olmak, enerji yollarında alternatif üretmemek gibi amaçların olduğu iddia edilebilir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetlerin bölgeden boşalması gelişmiş ülkelere nüfuzlarını arttırma şansı verdiği gibi, orta büyüklükteki devletlere de hareket alanı açmış, onların büyümesine imkân sunmuştur. Türkiye ve İran bu duruma gösterilebilecek en iyi iki örnektir. Türkiye Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı, İran ise Tacikistan'ı etnik nedenlerden ötürü kendilerinin ilgi alanına girdiğini iddia etmiştir. İslam Cumhuriyeti kartını bölgede kullanmaya çalışan İran, buradaki devletlerin ve top-

lumların Sünni mezhepli ve laik gelenekten gelmeleri sebebiyle bu konuda umduğunu bulamamış, ilgisini etnik olarak kendisine daha yakın olan Tacikistan ve Afganistan'a yöneltmiştir. Türkiye ise "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" ve "21. asır Türk milletinin asrı olacaktır" söylemlerini resmi ağızlardan dile getirmiştir (I. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma Bildirileri ve Karar Metinleri 1993).

Yukarıda bahsedilen ülkelerin tersine, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bölgedeki etkinliğini kaybeden en önemli ülke Hindistan olmuştur (Pomfret 1995; 155). Bölgedeki etkinliğini Sovyetler dönemindeki anlaşmalarla sağlayan Hindistan, birliğin dağılmasıyla bu etkinliğini kaybetmiş, herhangi bir etnik veya kültürel bağ bulunmaması, yeni yönetimlerle iyi anlaşamaması gibi sebeplerden ötürü de kaybettiği etkinliği yeniden tahsis edememiştir.

Avrupa'nın bölgeye yaklaşımı ise çeşitlilik arz etmektedir. İngiltere'nin diplomatik veya ekonomik bağlamda ilgisini çekmeyen bölge, "bünyesinde Alman nüfusu barındırması ve Soğuk Savaştan sonra *Ostpolitik* rüyasını yeniden yaşamak istemesi dolayısıyla Almanya'nın ilgisini çekmiş, Avrupa devletlerinin bölgedeki en büyük temsilcisi durumuna gelmiştir" (Pomfret 1995; 155).

Son olarak ABD ise konumunu Avrasya'nın bu bölgesine hâkim olamayacak kadar uzak fakat olaylara karışacak kadar güçlü bir devlet (Brzezinsky 1998; 165) olarak tarif ederek, bölgedeki amacını, "tek bir gücün bu jeopolitik bölgeyi kontrol etmesini ve bunun için gerekli finansal ve ekonomik çabaların küresel toplum tarafından engellenmesini sağlamak" olarak belirtmişti (Brzezinsky 1998; 166). Bununla bağlantılı olarak, kendisi doğrudan müdahil olmak yerine bölge ülkelerinin ekonomik dönüşümlerini gerçekleştirmesini ve gerek bu dönüşümde gerekse de devlet yapılarını oluşturmada Türkiye'yi model ülke olarak öne sürmüştü.

Çevre ülkelerin ve bölge dışı aktörlerin Orta Asya'ya karşı tutumlarına bu perspektiften baktıktan sonra girişilen çabaların anlaşılması daha kolay olacaktır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya, Orta Asya ile olan sömürge ilişkilerini herhangi bir karşılık ödemededen devam ettirmeyi hedefledi (Purtaş 2005; 44) ve bu maksatla dağılmasından hemen sonra bütün bölge devletlerini de içine Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurdu.

Örgütün kuruluş bildirilerinden olan Almatı Bildirisinin giriş kısmında örgütün hedefinin anlaşmaya taraf devletler arasında ortak bir ekonomik bölge oluşturulması hedeflendiği yer almaktadır.¹ Ancak Rusya'nın örgütü güçlendirmeye ve AB benzeri bir entegrasyona dönüştürmeye yönelik bütün çabalarına rağmen doksanlı yılların sonuna gelindiğinde "BDT hiçbir etkinliği olmayan, üye devletlerin liderlerinin bir araya gelerek sadece boy

¹ Bildirinin tam metni için: http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/belarus/by_appnc.html

gösterdiği bir forum niteliğine bürünmüştür” (Purtaş 2005; 45). Bunun üzerine Rusya ekonomik alanda ilerleyen senelerde başka bir oluşuma gitmiştir. 1996 yılında Beyaz Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan arasında oluşturulan Gümrük birliği, 2005 yılında Orta Asya İşbirliği Örgütü ile birleştirilerek “Avrasya Ekonomi Topluluğu” adını almıştır. Bu örgütün kuruluş antlaşmasında da ortak ekonomik alan ve gümrük birliği oluşturmanın esas amaç olduğu yazılmıştır.² Bağımsız Devletler Topluluğundan farklı olarak bu örgüt daha işler ve yaptırım gücü daha fazla olarak kurulmuştur. Nitekim 2010 yılında Beyaz Rusya’nın da kabul etmesiyle birlikte 1 Ocak 2012 tarihinden itibaren Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan arasında gümrük birliği resmen yürürlüğe girdi. Bu olay Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgedeki ekonomik bütünleşmeler adına atılmış en önemli adım konumundadır. Ayrıca üye sayısını makul düzeyde tutması anlaşmanın hedefine daha kolay erişilmesini sağlayabileceği gibi ortak karar oluşturulmasını da kolaylaştırmaktadır. Bu politika Putin’in Ukrayna’ya yaptığı bir ziyaret esnasında söylediği “Rusya ve ortakları herhangi bir ülkeyi birliğe girmesi için zorlamayacak. Bu ters tepki oluşturacak bir hareket olur” (<http://haberrus.com/politics/2012/07/13/putin-motorcularla-bulustu-kievi-gumruk-birligine-davet-etti.html> 22.08.2012) sözleriyle tecelli etmiştir.

Bölge ülkelerini içeren uluslararası kurumlardan bir diğeri ise Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulan ve temelleri 1950’li yıllara kadar uzanan Ekonomik İşbirliği Örgütü’dür (ECO). 1992 yılında Afganistan ve Tacikistan da dâhil bölge ülkelerini bünyesine katan örgüt, o dönemde Orta Asya cumhuriyetlerinin dünyaya entegrasyonunda önemli bir adım olarak görülmekte ve “yüzyılın sonuna kadar Quetta Planı dahilinde entegre olmuş bir ekonomik alan yaratmayı hedeflemekteydi” (Pomfret 1995; 159). Açık denizlere oldukça uzak konumda bulunan Orta Asya devletleri için bu örgüt gerçekten de hayati önem taşımaktaydı, zira başta batı olmak üzere dünya pazarlarına ulaşabilmenin en kestirme yolu Karaçi limanına inmek, karadan ise İran ve Türkiye güzergâhını kullanmaktır. Dünyanın *heartlandini* büyük bir ekonomik bölgeye çevirebilecek olan bu projenin iki büyük sorunu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bölge ekonomilerinin büyük ölçüde birbirini tamamlamaktan ziyade birbirleriyle rekabet eder yapıda olmalarıdır ki hiçbir ekonomik birliktelik böyle bir zeminde gelişme imkânı bulamaz. Diğer sorun ise, birinciyle bağlantılı olarak, örgüt en büyük iki ekonomik güç Türkiye ve İran arasında işbirliğini geliştirmekten ziyade Orta Asya’da nüfuz mücadelesi verebilmenin bir aracı haline gelmiş olmasıdır. Bunlara ek olarak, Orta Asya devletlerinin mevcut ekonomik yapıları da orta veya uzun vadede benzer bir mücadelenin birbirleri arasında olacağına işaret etmektedir. Bu bağlamda Özbekistan’ın çevre ülkelerine bakışı da önemlidir. Zira Özbekistan, İran’ı bölgedeki tarihi ve kültürel avantajlarını kullanarak nüfuz

² Bildirinin tam metni için: <http://www.worldtradelaw.net/fta/agreements/eaecfta.pdf>

elde etmeye çalışan bir tehdit olarak algılamaktadır. Söz konusu bu İran algısı ECO'nun Özbekistan açısından işlevselliğini asgariye indirmiştir. Bununla birlikte İran olmasa da Türkiye'nin de ilerdeki varlığı Özbekistan için sıkıntı olacaktır. Ancak yine de bölge ülkelerinin dünya pazarlarına daha ucuz ve kolay yoldan ulaşabilmesi için bu örgütün sunduğu ekonomik bütünleşmeden daha iyi bir alternatif bulunmamaktadır.

Son olarak bölgede liderlik rolü üstlenip ekonomik birliktelik oluşturma amacı güden devlet Çin olmuştur. Bağımsızlıklarının ilk yıllarından itibaren bölge ülkeleriyle bağlantılar oluşturan Çin ilk senelerde bunu ticari antlaşmalar ve küçük girişimcilerin teşviki yoluyla yapmıştır. Kısa süre sonra ise buradaki ülkeleri kapsayan bir kurum oluşturmaya karar vermiş ve neticesinde 2001 yılında Rusya ve dört Orta Asya ülkesiyle Şanghay İşbirliği Örgütü'nü (ŞİÖ) kurmuştur. Örgüt kendisine amaç olarak; karşılıklı güven, iyi komşuluk ilişkileri kurma, ticaret, ekonomi, siyaset, bilim ve teknoloji alanlarında işbirliğini güçlendirmek ve güvenliği, barışı ve istikrarı kalıcı hale getirmek olarak benimsemiştir (<http://www.sectso.org/EN/brief.asp> 1.1.2010). Örgüt askeri amaçlı kurulmuş olsa da ilerleyen yıllarda kapsamını genişleterek ekonomik işbirliği konusunda da ciddi adımlar atmıştır. Bunun en büyük işareti olarak 2006 yılında kurulan ŞİÖ İş Konseyi olarak gösterilebilir. (Son ekonomik krizle birlikte üye ülkeler ortak para birimi oluşturma konusunu da gündeme getirmişlerdir) (<http://www.gazetem.ru/tur/news/ekonomi?id=487> 24.06.2009). Nitekim Çin'in bu örgütü kurmasındaki amacın güvenlikten ziyade "Rusya ve Orta Asya'daki petrol ve doğalgaz ithalatında işbirliği sağlamak hatta Rusya ile birlikte çok kutuplu bir sistem oluşturma çabasının olduğu yorumlanmıştır" (Farell vd. 2005; 245). Orta Asya bütünleşmesi incelendiğinde, hedefine en yakın neticeleri alabilmiş örgütün Şanghay İşbirliği Örgütü olduğu yorumu yapılabilir ancak ekonomik bağlamda henüz bu başarıyı yakaladığını söylemek doğru olmaz. Zira bu yönde kurumlar oluşmuş olmasına rağmen henüz ciddi bir somut gelişme görülmemektedir. Ancak sürecin geriye işlemediği de aşikârdır. Örgütün ekonomik alandaki faaliyetlerinin neler getireceği önümüzdeki dönemde netlik kazanacaktır. Bunların dışında bölge ülkelerinden Türkmenistan hariç hepsinin Dünya Ticaret Örgütü ile temasları bulunmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Soğuk Savaşın ardından bölgede ortaya çıkan güç boşluğu çevre ülkeler ve Avrupa tarafından doğrudan, ABD tarafından ise dolaylı olarak doldurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Rusya, Çin, Türkiye ve İran somut adımlar atarak ya yeni kurumlar oluşturmuşlar ya da daha önceden kurulan birliklere bölge ülkelerini de dâhil etmişlerdir. Rusya'nın ilk senelerdeki Bağımsız Devletler Topluluğu girişimi boşa çıksa da bunu ilerleyen yıllarda Avrasya Ekonomi Topluluğu ile telafi etmeye çalışmış, bölgede gümrük birliği oluşturarak belirli ölçüde başarılı da olmuştur. Çin tarafından askeri birliktelik kurmak için oluşturulan Şanghay İşbirliği Örgütü, kısa süre sonra çalışma alanına ekonomiyi de katmıştır. Ancak bu

alanda işbirliğinin nereye varacağını kestirmek şimdilik güçtür. Örgütün çalışmaları umut verse de bölge ülkelerinin Çin ekonomisinden çekindikleri ve ekonomik bütünleşme girişimlerindeki amaçlardan birinin de pazarlarını Çin istilasından korumak olduğu göz ardı edilmemesi gerektiği gibi, Çin'in politikalarına zorluk çıkarmaktadır. Türkiye ve İran tarafından oluşturulan Ekonomik İşbirliği Örgütü ise eksiklerine ve sıkıntılara rağmen bölge ülkeleri için en iyi alternatif olarak görülmektedir. Zira bu ülkeler dünya pazarlarına Pakistan'daki Karaçi limanından veya İran – Türkiye güzergâhından en rahat şekilde ulaşabileceklerdir. Bu bağlamda Türkiye ve İran'ın rekabet yerine işbirliğine gitmesi gerek kendileri gerekse de bölge ülkeleri için karşılıklı olarak elzem bir durum teşkil etmektedir.

Entegrasyonun Önündeki Engeller

Orta Asya bütünleşmesinin önünde, politik, askeri, ekonomik, sosyal sebeplerden kaynaklanan kimisi bazı basit tedbirlerle çözülebilecek kimisi zamana ihtiyacı olan kimisi de uzun uğraşlar gerektiren bir takım sıkıntılar mevcuttur. Bu çalışmanın konusu ekonomik bütünleşme olduğu için bu bölümde de ekonomik bütünleşmeyi etkileyen engellere değinilecektir.

Metin içinde de sık sık dile getirildiği gibi, ulaştırma ağlarının eksik oluşu bölgenin bütünleşmesi önünde ciddi engel teşkil etmektedir. Demir yolları güzergâhlarının az olması, kara yollarının büyük ölçüde hâlâ Sovyetler döneminden kalma olması bölgenin ulaşımına ciddi sekte vurmaktadır. Bölgeyi dünyaya bağlayan en önemli ulaşım şekli hâlihazırda hava yolları olmasına rağmen bu konuda da ciddi yatırımlara ihtiyaç bulunmaktadır. Ulaşım giderlerinin asgariye indiği günümüz küresel ekonomisinde bu bölgeye ulaşmak hâlâ ciddi maliyetli olduğu gibi, bölge içi ulaşım da sıkıntı içindedir. "Orta Asya ülkelerinin dünya ile bağlantılarını kuzey koridoru yani Rusya sağlamaktadır" (Bobokulov 2006; 82). Bunların yanında karayolu taşımacılığındaki vergiler, vizelere getirilen kısıtlamalar, karayollarının güvenlik sorunu acilen önlem alınması ve çözülmesi gereken başlıca sorunlardır.

Bölgeyi ekonomik bağlamda sıkıntıya sokan bir diğer husus güvenlik kaygılarıdır. Bölgenin Afganistan gibi bir yere komşu olması ve bunun yanında kökten dinci grupların Fergana Vadisi başta olmak üzere bölgede konuşlanmaları, Özbekistan gibi bu konuda süttan ağzı yanmış ülkelerin sınırlarını daha sıkı kontrol etmelerine yol açmaktadır. Kaçakçılığı da alınana bu tedbirlerin sebepleri arasına eklemek gerekmektedir. "Ancak sınırlarda alınan bu sert tedbirler, suç olaylarını azaltmadığı gibi zaten düşük seviyede olan ticareti de kayıt dışı ekonomiye geçmeye zorlamaktadır" (Byrd 2006; 13).

Kayıt dışı ekonomiyi arttıran bir diğer olay ise kaçak göçlerdir. Bilhas-sa Afganistan'dan kuzeye doğru kaçarak Kazakistan'a yerleşen veya Rusya'ya kaçmak isteyen mülteciler, uyuşturucu başta olmak üzere kaçakçılık

faaliyetlerini arttırmaktadır. Bu sorun Orta Asya cumhuriyetleri arasında da birincil derecede olmasa da sorun arz etmektedir. “Hâlihazırda Kazakistan’da önemli sayıda Özbek ve Kırgız işçi nüfusu bulunmaktadır ve bunların kontrol altına alınıp iş gücünün sömürülmesinin engellenmesi için bu ülkeler arasında karşılıklı göç antlaşmalarının imzalanması gerekmektedir” (Byrd 2006; 15 - 16).

Bütünleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte baş gösterecek bir diğer sorun ise bölge ülkelerinin ekonomik yapılarıdır. Bölge ülkelerinin ekonomik yapıları birbirlerini tamamlayıcı nitelikten ziyade birbirleriyle rekabet eden niteliktedir. Örneğin hem Özbekistan’ın hem de Türkmenistan’ın (her ne kadar ciddi düşüş kaydedilmiş olsa da) pamuk üretiminde üst sıralarda yer almaları orta vadede her iki ülkede de bu sektörde çalışan nüfusun önemli bir kısmının işsiz kalmasına yol açabilir. Benzer durum doğalgaz sektörü için de söz konusu olabilir. Bölgenin süratle başta sanayi olmak üzere yeni alanlarda sektör oluşturması, yeni iş gücü fırsatları yaratması hem entegrasyon için hem de ülkelerin ciddi ekonomik kalkınma sağlamaları için elzemdir.

Bölgede diğerlerinden farklı olarak uzmanlar tarafından öne sürülen bir diğer sorun etnik meselelerdir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu durum ekonomik entegrasyonun önünde engel teşkil etmediği gibi, tam tersi iddia edilebilir; şayet ekonomik entegrasyon ve neticesinde elde edilecek olan serbest dolaşım, işgücünün serbest dolaşımı gibi haklar sayesinde bu sorun kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Son olarak Hazar’ın statüsü ile ilgili sorunları da göz ardı etmemek gerekmektedir. Bilhassa Azerbaycan ve Türkmenistan arasında bağımsızlıklarından bu yana Hazar’ın statüsü ile ilgili anlaşmazlık devam etmektedir. İki ülkenin sınırlarını ilgilendiren bu sorun, entegrasyon yoluyla çözülebilir gibi dursa da iki ülkenin birbirlerine karşı önyargıyla yaklaşmasına da yol açabilir.

Özetle belirtmek gerekirse, bölgenin ekonomik entegrasyonunun önündeki en önemli sorunlar; ulaşımdaki yetersizlikler, sıkı sınır kontrolleri, kaçakçılık, göçmenler, kayıt dışı ekonomi ve bütünleyici yerine rekabet edici ekonomi yapılarıdır. Bu sorunlardan bazıları basit birkaç yasal düzenlemeyle giderilebilecek konumdayken bazıları ise uzun süre ve sert tartışmalar gerektirmektedir.

Bölgenin Ekonomik Entegrasyonlar Bağlamında Geleceği

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada baş gösteren ekonomik bütünleşme çabalarının Orta Asya coğrafyasına uğraması 1990 yılına denk gelmektedir. İlk bakışta görece olarak geç gibi gözükse de henüz bağımsızlıklarını kazanmadan bu girişimlere başladıkları göz önüne alındığında aslında bütün sorunlara rağmen bölge liderlerinin dünyadaki gelişmeleri iyi okuduğunun ve geleceklerinin nerede olduğunu iyi bildiklerinin delilidir.

Geçmişteki tecrübelerden yola çıkılacak olursa açıkçası mevcut durumda Orta Asya ülkelerinin kendi inisiyatifleriyle bölgesel birlik oluşturmaları uzak bir ihtimal olarak gözükmektedir. Geçmişteki iyi niyetli girişimler, Rusya'nın yıkılan Sovyetler Birliği sonrası oluşan kaostaki belirsiz durumuna ve tutumuna rağmen, beklenen sonuçları vermediği gibi az da olsa herhangi bir ilerleme kaydedilememesi bu tezi kuvvetlendirmektedir.

Bundan sonraki süreçte şüphesiz başta Çin ve ABD olmak üzere çevre ülkelerin bölge dışı aktörlerin Orta Asya'ya ilgisi azalmayacaktır. Bir taraftan Çin tarafından başlatılan Şanghay İşbirliği Örgütü'nün çalışma alanına ekonomiye de katması, gerekse de ABD'nin Avrasya İşbirliği Örgütü kurma çabaları, bölgeyi Genişletilmiş Ortadoğu kapsamına alması söz konusu ülkelerin önümüzdeki dönemde bölgede var olmak istedikleri şekilde yorumlanabilir.

Ancak 2000'li yıllar bütün dünyaya göstermiştir ki dünyanın *heartlandi* hâlâ Rusya'nın *hinterlandı*dır. Ekonomik entegrasyon girişimlerinin hepsinin sonuçta Rusya öncülüğünde kurulan Avrasya Ekonomik İşbirliği çatısı altında toplanması bunun işaretidir. Bu dönemde bölgede cereyan eden ekonomi dışı olaylar nazar – ı dikkate alındığında tablo daha da netleşecektir. Özbekistan'daki Hanabad üssünün boşaltılması, Manas üssünün ise tartışılmaya başlanması, bunların yanında Özbekistan'da başarısız, Kırgızistan'da ise önce başarılıp daha sonra tekrar gönderilen kadife devrimler, bölgede hâlâ en etkili unsurun Rusya olduğunu ve bölgede hiç kimsenin Rusya'ya rağmen politika üretemeyeceğini göstermektedir. Üstelik Rusya 2000'li yıllardan itibaren sadece Orta Asya'da değil, Avrupa'da da etkili bir güç olup, askeri ve ekonomik alanda bu kıtayı sıkıntıya sokacak öte yandan kendi elini güçlendirecek adımlar atmaktadır. Bir başka deyişle Rusya sadece Orta Asya gibi kimliğini arayan yeni devletlere karşı değil, Avrupa gibi köklü kurumlara karşı da güçlü ve etkin konumda bulunmaktadır.

Rusya'nın böylesine etkin olduğu bir ortamda bölge ülkeleri de, yukarıda sayılan ekonomik sıkıntıların da etkisiyle tamamen bölge merkezli bütünleşme çalışmalarında başarısız kalacaklardır. Zira Rusya'nın aksine bölge ülkelerinin siyasi, ekonomik, askeri, toplumsal vs nedenlerden ötürü Rusya'yı karşılıklarına alacak güçleri bulunmamaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Orta Asya'da birlik çağrıları mevcut konjonktürde iyi niyetli bir temenni olmaktan öteye geçemeyecek gibi görünmektedir. Rusya bölgenin hâlâ en etkili üyesidir ve gerek bölge ülkeleri gerekse de Çin gibi diğer oyuncular ancak Rusya'nın boş bıraktığı alanlarda hareket imkânı bulabileceklerdir. Nitekim 2012 yılından itibaren Kazakistanla oluşturulan gümrük birliği hem alan olarak genişletilmek hem de 2015 yılına kadar Avrasya Birliği adı altında siyasi bir birlikteliğe dönüştürülmek istenmektedir (<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-15790452> 21.09.2012). Bu bağlamda, 2012 yılının mayıs ayında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev yeni kurulan bu gümrük birliğini işaret ederek

“Avrasya Ekonomik Birliği” için de çabaların sürdüğünü vurgulayarak (<http://haberrus.com/politics/2012/05/29/medvedev-kazakistanda-gumruk-birliginde-isler-yolunda.html> 30.05.2012) Kazakistan’ın önümüzdeki süreçte Rusya’nın öncülüğünde gerçekleşecek bir birlikteliğe sıcak baktığını işaretini verdi. Zira gümrük birliğine geçilmesiyle birlikte Kazakistan’ın Rusya ve Beyaz Rusya ile gerçekleştirdiği ticarete %12,9’luk artış meydana gelmiştir (<http://ekonomi.haberturk.com/makro-ekonomi/haber/728515-gumruk-birligiyle-anlasma-kazakistana-yaradi> 30.11.2012). Demek oluyor ki Kazakistan sözkonusu bu birliktelikten siyasetin yanı sıra ekonomik kazanç da sağlamaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında ise Orta Asya ile ilişkiler gerek ekonomik gerekse de siyasi bağlamda bıçak sırtında durmaktadır. 1990’larda Rusya’ya rağmen bölgede politika üretmenin bedelini bölgede sadece sembolik olarak bulunmakla ödeyen Türkiye, Orta Asya’ya giden yolun Moskova’dan geçtiğini anlayarak 2000’li yıllardan itibaren öncelikle bu ülke ile ilişkilerini geliştirme yolunu seçmiş, karşılığında bölge ile de geçmişteki soğuk münasebetlerin yerini başta kültürel konular olmak üzere yeniden dostane ilişkilere bırakmıştır. Kısa ve orta vadede Türkiye’nin bölge ile herhangi bir ekonomik bütünleşmeye girmesi mümkün gözükmemektedir. Bunda Türkiye’nin ekonomik hedefinin Avrupa Birliği olması kadar Rusya’nın da Türkiye’yi henüz ekonomik bağlamda o kadar ileri boyutta bir ortak görmemesinin de etkisi vardır. Mevcut politika devam ettirildiği süreçte Türkiye’nin bölgedeki etkinliğinin yavaş yavaş da olsa artacağı muhakkaktır. Nitekim 2013 yılında kurulan Avrasya Askeri Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilatı (TAKM) bu konuda önemli bir adımdır. Karadeniz’in ve Hazar’ın güvenliğinin sağlanması konusunda bölge ülkeleri tarafından kurulan ve Türkiye’nin de dâhil olduğu askeri nitelikli ilk yapılanma olmuştur. Ancak 90’lı yıllardaki hatalar tekrarlanır, bir ağabey rolü üstlenilmeye çalışılır veya ABD’nin Truva Atı görevi üstlenilirse bu sefer hem bölge ile hem de Rusya ile onulmaz yaraların açılacağı muhakkaktır.

Sonuç

Karadeniz ve Hazar doğal kaynaklar bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden biridir. Özellikle yirmi birinci yüzyılın iki önemli enerji kaynağından biri olan doğalgazın anavatanının bu bölgede olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Bu bakımdan Kafkasya ve Orta Asya önemli konumlardadır. Bu zenginliğe rağmen Orta Asya bölgesi ekonomik bağlamda dünyada hak ettiği seviyeye yükselebilmemiş değildir. Kazakistan ve Azerbaycan bu konuda bir istisna teşkil ediyor gibi gözükse de aslında ondan daha az potansiyele sahip olduğu halde ekonomi liginde daha yukarıda olan ülke örneklerine rastlamak mümkündür. Bundaki en büyük sebep olarak Sovyetler Birliği döneminde planlamacıların hiçbir ülkeyi güçlü konuma getirmemek adına doğal kaynakları işleyecek sanayileri farklı cumhuriyetlere kurması

ve ulaşım ağlarını pratik ve etkin olmaktan uzak şekilde örmesi gösterilebilir. Bu durum bağımsızlıklarından sonra bölge ülkelerinin yöneticilerinin farklı ekonomik modeller izlemesinin etkisiyle de bölge ülkeleri arasında ekonomik gelişmelerin dengesiz gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur. İlerleyen zaman içinde Azerbaycan, Kazakistan ve kısmen Özbekistan daha liberal ekonomi politikaları izleyip dünya ile entegre olma yolunu seçerken Türkmenistan ve Kırgızistan Sovyet mirasını devam ettirerek kısır büyüme yakalamışlar hatta Kırgızistan beş sene içinde iki defa sosyal patlama yaşayarak devlet başkanını devirecek düzeye gelmiştir.

Bütün bu olumsuz veya olumsuz olmasa bile olumlu da sayılamayacak gelişmelerden kaçış yolu bölge ülkelerinin ekonomik bütünleşmesinden geçmektedir. Bunlara ilaveten yakın çevrede zuhur eden terör ve savaş ortamı, radikal hareketler, çevre sorunları ve kaçakçılık gibi meseleler bölge ülkelerinin tek başlarına üstesinden gelemeyecekleri kadar karmaşık ve güçlü sorunlardan ki küreselleşmenin de etkisiyle gündeme gelen bu sorunların bir kısmı sadece bölgesel değil küresel işbirliğini de gerektirmektedir.

Dünyadaki bütünleşme çalışmaları yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan vakalardır ve boyutu, niteliği, başarısı çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan en önemlisi Avrupa bütünleşmesi olmuş ve ilerleyen dönemde Orta Asya da dahil olmak üzere dünyadaki bütün entegrasyon çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Bu kaynaktan yola çıkılarak Orta Asya'da gerçekleştirilmeye çalışılan bütünleşme çalışmalarının iki özelliği vardır. Birincisi bizzat bölge ülkelerinin kendi iradeleriyle olanlar ikincisi ise çevre ülkelerin veya bölge dışı aktörlerin liderliğinde gerçekleştirilenler. 1990 yılından itibaren başlayan bölge içi bütünleşme çabaları 1998'den itibaren sekteye uğramış, 2005 yılında ise fiilen sona ermiştir. Buna karşılık 90'lı yıllardan itibaren bölgede kaybettiği inisiyatifi geri almaya çalışan Rusya, 2000'li yılların bilhassa ikinci yarısından itibaren bu amacına şimdilik ulaşmış gözükmektedir. 2012 yılında Kazakistan ve Beyaz Rusya ile gerçekleştirdiği gümrük birliği bu bağlamda ciddi bir adım olmuştur. Türkiye, İran ve Çin'in çabaları da kayda değerdir ve şimdilik (TASK haricinde) âtıl konumda olsa da ileride Rusya'dan doğacak bir boşlukla tekrar doldurulması muhtemeldir.

Entegrasyonun önünde başta kaçakçılık, eski devlet gelenekleri ve ulaşım imkânlarındaki zorluklar gibi sorunlar bulunsa da bölgesel bütünleşme bu ülkeler için son tahlilde alternatifi olmayan siyasi zaruret olarak gözükmektedir. Aksi takdirde komşu ülkelerdeki siyasi istikrarsızlık ve çatışmaların bu ülkelere de sıçraması kaçınılmaz olacak, terörün ve radikal hareketlerin doğması için gerekli zemin bu ülkelerde de oluşacaktır.

KAYNAKÇA

I. *Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları*, (1997), Ankara, TÜDEV

III. *Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları*, (1997), Ankara, TÜDEV

VI. *Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları*, (1999), Ankara, TÜDEV

BAYÜLGEN, Okşan, (2010), *Foreign Direct Investment and Political Regimes*, Cambridge University Pres, Cambridge

BOBOKULOV Inomjon, (2006), "Central Asia: is there an alternative to regional integration?", *Central Asian Survey*, vol.25, March – June p.75-91

BREZINSKY Zbigniev, (1998), *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul, Sabah Kitapları

BUZAN Barry - WEAVER Ole, (2003), *Regions and Powers*, Cambridge University Pres, New York

BYRD William A., (2006) *Economic Cooperation in the Wider Central Asia Region*, Washington DC, World Bank

CUMBERS A., (2009) *Regional Integration*, Glasgow

DEMİRTEPE Mustafa Turgut vd, (2005), *Orta Asya- Kafkasya Güç Politikası*, İstanbul, USAK,

FARELL Mary, vd., (2005), *Global Politics of Regionalism : Theory and Practice*, ed. London ;Ann Arb, Pluto Pres

GRAFE Clemens, vd., (2008), "Beyond Borders - Reconsidering regional trade in Central Asia", *Journal of Comparative Economics*, vol.36, p.453 – 466

HIX S.J, (2004), "Regional Integration" *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*

ISLAMOV Bakhtior, (2001), "The Central Asian States Ten Years after: How to Overcome Traps of Development, Transformation and Globalisation? Maruzen", *Economic research series* Tokyo

JAKOBEIT Cord, (1995), *Bölgesel Bütünleşme Teorisi: Merkezi Asya'da Bölgesel Bütünleşme*, Berlin, Alman Uluslar arası Gelişme Fonu

KARASAR Hasan Ali - KUŞKUMBAYEV Sanat K., (2009), *Türkistan Bütünleşmesi*, Ankara, Ötüken Yayınevi,

KARLUK Rıdvan S., (2003), *Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika*, İstanbul, Beta

NYE Joseph S., (2008), *Understanding International Conflicts*, 7th ed., Edinburgh, Gate, Pearson Education,

POMFRET Richard, (1995), *The Economies of Central Asia*, Princeton, Princeton University Pres,

POMFRET Richard, (2005), "Trade Policies in Central Asia After EU Enlargement and Before Russia WTO accession" , *Economic Systems* , vol. 29, p.32-58

SWANSTRÖM, Niklas, (2004), "The prospects for multilateral conflict in Central Asia", *Central Asian Survey*, vol.23, March p.41-53

TOGAN Sübidey vd, (1995), *Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye*, Ankara, DPT,

<http://ekonomi.haberturk.com>

<http://lcweb2.loc.gov>

<http://www.census.gov/population/international/>

<http://www.gazeta.ru>

<http://www.gazetem.ru>

<http://www.haberrus.com>

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/01/data/dbcselem.cf>
m?G=2001

<http://www.rg.ru>

<http://www.sectesco.org>

<http://www.state.gov>

<http://www.worldtradelaw.net>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos>

<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-15790452>